

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola

Vári Árpád

**Nemzetvédelem és Lillafüred a második világháború alatt – és
azt követően**

Az 1942-es lillafüredi konferencia és a nemzetvédelem kapcsolata

Doktori (PhD) értekezés

Történelemtudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. Óze Sándor, egyetemi tanár, Dsc.

Témavezető: dr. habil. Bank Barbara, egyetemi adjunktus, PhD

Budapest

2024

1. A doktori értekezés témája, célkitűzései

Doktori disszertációm elsődleges célja az 1942 novemberében, Lillafüreden tartott író-politikus-katona találkozóznak, valamint az esemény életre hívásában szerepet játszó kormányzati intézményeknek, személyeknek, valamint előzményeknek és gondolatoknak – különös tekintettel a nemzetvédelem fogalmára – komplex bemutatása volt. Azon kevés írás – akár történeti, irodalomtörténeti, vagy visszaemlékezés –, amely egyáltalán foglalkozott a lillafüredi konferenciával, szinte kivétel nélkül önmagában álló, egyszeri eseményként szemlélte a találkozót, azt is elsődlegesen a meghívott írók szemszögéből tárgyalva. Munkámban ezzel szemben azt kívántam bemutatni, hogy ez egy szerteágazó, mégis összetett folyamatnak egyik állomása volt, amely illeszkedett a kormányzati nemzetvédelem rendszerébe és szellemiségébe. Mindennek alátámasztására dolgozatomban bemutatom mindazokat az előzményeket és tényezőket – legyenek azok szervezeti, illetve fogalmi összetevők – amelyek végül elvezettek az 1942-es konferencia összehívásához.

Fontos pontként tárgyalom a nemzetvédelmet, mint a Horthy-korszak egyik gyakran használt, de a szakirodalomban kevésbé tárgyalt fogalmát, valamint az ehhez szorosan kapcsolódó nemzetnevelés kifejezést. A nagy világgazdasági válság Magyarországon is komoly társadalmi, gazdasági és politikai következményekben éreztette hatását, amelyre válaszul 1932-től a Miniszterelnökség egyik osztályaként a nemzetvédelemhez kapcsolódó gondolatok kormányzati szinten is megjelentek. Kezdetben a Társadalompolitikai Osztály látta el ezt a feladatot, majd új emberekkel és egyre bővülő feladatokkal – ahogy a szovjet és a német birodalmi törekvések egyre fenyegetőbb árnyékot vetettek Magyarországra – előbb a Miniszterelnökség V. Ügyosztálya, majd az úgynevezett Nemzetpolitikai Szolgálat folytatta ezen tevékenységeket.

Magyarország politikai vezetői 1942 elejére ki akartak maradni a világháborúból, ezért az év tavaszán Kállay Miklós miniszterelnök vezetésével új kormány alakult, melynek elsődleges feladata volt ezt a manővert végrehajtani. Nem sokkal később nevezték ki tárca nélküli Nemzetvédelmi és Propagandaminiszterré Antal Istvánt, az egykori igazságügyi államtitkárt, akinek miniszteri feladatait a miniszterelnökségből kiváló, és önálló hivatallá szerveződő egykori Nemzetpolitikai Szolgálat segítette. A Nemzetvédelmi és Propagandaminiszter Hivatala szervezte meg az 1942-es lillafüredi találkozót, amely bár kétségtelenül a leglátványosabb, de nem az egyetlen tevékenységük volt. A doktori disszertációban ezek közül azokat mutatom be, amelyek valamilyen formában kapcsolódtak az irodalomhoz, illetve a találkozó összehívásához.

Az értekezés második felében egyrészt tárgyalom a találkozó összehívásának előkészületeit, a helyszínül szolgáló Palotaszálló kulturális jelentőségét, valamint a tanácskozáson megjelenő témákat. Az elemzés a legkevésbé sem kívánt egy egyszerű ismertetés szintjén maradni, ezért is szükséges a tanácskozás történelmi előzményeit és kontextusát is hosszabban tárgyalni. A dolgozat célkitűzése egyértelműen a lillafüredi találkozó történelmi/társadalmi összefüggéseit kívánta feltárni, valamint leszámolni azzal a közkeletű, az 1945 után felálló kommunista hatalom által erőltetett narratívával, hogy a politikai vezetés – élén Szombathelyi Ferenc vezérkari főnökkel és Antal István nemzetvédelmi és propagandaminiszterrel – csupán a háború további propagálására akarta rávenni az írókat. A dolgozat lezárásában a tanácskozás történelmi emlékezetbe beépült elemeit vettem sorra, valamint összehasonlítottam a háború alatt szervezett egyéb tanácskozásokkal.

2. A disszertáció módszertana

A Horthy-korszak alaposabb megértéséhez a kormányzati nemzetvédelem történetének feltárása és elemzése véleményem szerint elengedhetetlenül fontos, azonban az 1942-es évtől a források erősen hiányosak. A teljes terjedelmében fennmaradt lillafüredi konferencia jegyzőkönyve éppen ezért kiemelt jelentőségű. Ahogy a lillafüredi találkozó közelebb hoz minket a kormányzati nemzetvédelem megértéséhez, ugyanúgy a lillafüredi konferencia történelmi emlékezetbe való méltó elhelyezéséhez kiemelten szükségesnek tartottam az eseményt életre hívó intézményeknek, valamint a találkozó szellemi gondolatainak – nemzetvédelem, nemzetnevelés – a bemutatását.

A lillafüredi konferencia emlékezetét „foglyul ejtő” különböző narratívák (kommunista, „népi”), megnehezítik az esemény ismertetését és elemzését. A találkozó eddigi értékelésében véleményem szerint többen abba a hibába estek, hogy a második világháború későbbi eseményeihez, borzalmaihoz viszonyítva szemlélték mind a találkozó eredményességét, mind az összehívás megalapozottságát. Elkerülendő ezt a retrospektív, megítélésem szerint hibás alapállást, a találkozó összehívásának szélesebb kontextusát kívántam feltárni. Éppen ezért, a dolgozat két nagyobb egységre bomlik, az elsőben fogalom értelmezés, intézménytörténeti áttekintés, valamint ezek egyes, gyakorlati tevékenységének bemutatására került sor. A második részben pedig a lillafüredi találkozó összehívásának körülményeit mutattam be, valamint az esemény részleteinek elemzésére került sor.

A nemzetvédelem és a nemzetnevelés fogalmakat többek között a korabeli legfontosabbnak vélt műveken keresztül mutattam be. Több elméleti munka is született a korszakban, ezek közül külön kiemelném dr. Fábry Dániel *A statisztika a nemzetvédelem szolgálatában*, valamint Kovács Tivadar *A Nemzetvédelem önvédelem* című munkáit. Az ezekben a művekben leírt gondolatok – kiegészítve Antal István nézeteivel – segítettek kontextusba helyezni a nem csupán a lillafüredi találkozó létrejöttét, és az egyéb nemzetvédelmi intézkedéseket –

elsősorban a nemzeti összekötők rendszerének felállítását és működtetését.

Az intézménytörténeti áttekintést rendkívüli módon megnehezítette a források hiánya. 1941 közepéig még rendelkezésre állnak a Társadalompolitikai Osztály, illetve a Nemzetpolitikai Szolgálat dokumentumai, ezt követő időszakból, elsősorban a Nemzetvédelmi és Propagandaminiszter Hivatala iratanyagai – legalábbis ezidáig – nem kerültek elő. Fery Tibor, a Hivatal egyik osztályvezetője a Miniszterelnökség igazolóbizottsága előtt arról beszélt, hogy a nyilasok elvitték magukkal az iratanyagot, a nyilas Kerekes Béla, akire a Hivatal „államtitkáráként” hivatkoztak, Kolozsvár-Borcsa Mihály és társai perében található írásbeli vallomásaiban úgy emlékezik vissza, hogy egy bombatalálat megsemmisítette az iratokat. Emiatt részben a korabeli, nyomtatásban megjelent adattárakból, sajtótermékekből, interjúkból, visszaemlékezésekből és peranyagokból lehetett csak rekonstruálni a Hivatal történetét.

A lillafüredi tanácskozásról készített jegyzőkönyv a kádári állambiztonság „jóvoltából” maradt az utókorra. Püski Sándor könyvkiadó lakásán 1962-ben tartott házkutatás alkalmával találták meg a jegyzőkönyv bizonyos kötetét, majd rövid utánajárást követően a teljesen anyag a belügyminisztériumhoz került, akik legépelték azt. A jegyzőkönyvnek van egy másik változata, amely megjelent nyomtatásban is, azonban erősen hiányos, illetve egy-egy felszólalás el-elszórva megtalálható még levéltárakban.

Ezekből a sokszor erősen hiányos anyagokból, mozaikonként lehetett rekonstruálni a nemzetvédelem és a lillafüredi tanácskozás kapcsolatát.

3. A doktori értekezés eredményei

A nemzetvédelem a történettudományban az utóbbi időkig szinte egyáltalán nem tárgyalt fogalom, pedig a Horthy-korszakban elterjedt kifejezésnek számított Magyarországon. Az 1945 előtt keletkezett írásokra jellemző, hogy ahány szerző, annyiféle magyarázat született a nemzetvédelem értelméről, ennek is tudható be, hogy egységes definíciója nem létezik, nem is nagyon létezhet a fogalomnak. Doktori értekezésemben mégis vállalkoztam – a legjellemzőbb műveken keresztül – egy egységes, összefoglaló leírást adni. A nemzetvédelemnek három nagyobb változatát különböztetjük meg: a katonait, a polgárit, illetve egy egészséges, absztinens életmódot propagáló „fajvédelmit”. A disszertációmban elsősorban az első kettőt vizsgálom. A nemzetvédelem kifejezés kialakulásának történelmi előzményei közül az első világháborút, az azt lezáró békéket, illetve a nagy gazdasági világválságot kell kiemelni. A kormányzat részéről első világháborúból levont tapasztalat az volt, hogy a jövő háborúira való felkészülésben az egész nemzetet a védekezés részévé kell tenni, így a jogszabályoktól kezdve, a nők gyárakban való alkalmazásán át a fiatalok elsősegély ismeretéig kiterjedően, mindenkinek részt kell benne vennie. A háborúra való minél jobb felkészüléshez és a védelem megszervezéséhez minden elérhető információra szükség volt, ezért a statisztikai mutatók megléte, értelmezése és a kényes adatok védelme a nemzetvédelem egyik alapját képezték. A külső- és belső ellenség elleni védekezés, és ezeknek a társadalomra való káros hatásaitól való védelem is a nemzetvédelem része volt. Külső ellenség elsődlegesen a kémeket jelentette, a belső ellenség a szélsőséges – kommunista és nyilas – irányzatokat jelölte. Ellenük aktív védekezéssel – kémelhárítás, kommunisták elleni fellépések –, valamint propagandával és szociális intézkedésekkel léptek fel. A releváns információk megszerzése, valamint az üzenetek megfelelő helyre való eljuttatását is a nemzetvédelem feladatai között tarthatjuk számon. A társadalom, kiemelten a parasztság és a munkásság szélsőségektől való megvédéséhez ismerni kellett a mindennapi viszonyait, valamint az őket érdeklő valódi kérdéseket, zavaró tényezőket. Erre alakítottak ki egy informális információs hálózatot, csatornát, ahol az információ

oda-vissza tudott áramlani. Egyik oldalról így megismerték a problémákat, másik oldalról pedig informálták a társadalmat a különböző állami, kormányzati intézkedések értelméről. Ez a gondolat jelenik meg a nemzeti összekötők rendszerének kialakításában, valamint a lillafüredi tanácskozás összehívásában is. A nemzeti egységre való törekvés, mely a háborúban és a szélsőségek elleni hatékony fellépésben segített, szintén a nemzetvédelem egyik alapvetése volt. A trianoni békeszerződés kérdése elkerülhetetlenül felvetődik a nemzetvédelem fogalmával kapcsolatban, mivel a határon túlra szorított magyarság megvédése, és a béke revíziója annak központi eleme volt.

A felsorolt feladatok elérését rövidtávon propagandával és különböző akciók megszervezésével, hosszútávon nemzetneveléssel kívánták megvalósítani, amelyekhez intézményi háttérre – népfőiskolák, társadalmi egyesületek, levante és cserkész szervezetek – is szükség volt, elsődlegesen egy, az adatokat feldolgozó és az intézkedések megtételére hivatott kormányzati szervezetre.

A nemzetvédelmi célok megvalósítására kormányzati szinten 1932-től külön részleget állítottak fel a Miniszterelnökségen belül, ez volt a Társadalompolitikai Osztály. A szervezeti egység fő tevékenységi körei közé tartozott az ország általános helyzetének figyelemmel kísérése, elsősorban szociálpolitikai kérdésekben, továbbá a közigazgatási szervek társadalompolitikai érdekű tevékenységének irányítása és vezetése. Ez nem csupán az egyesületi ügyekkel való foglalkozást jelentette, hanem a társadalmi mozgalmakról való tájékozódást, ezekről elvi állásfoglalások készítését, külön kiemelve az állam- és társadalomellenes mozgalmakat. A szerv felügyelte továbbá a Központi Statisztikai Hivatalt és az Országos Statisztikai Tanácsot is. Az osztály ebben a formában egyre csökkenő létszámmal működött egészen 1938-ig. A német birodalmi törekvések erősödésére, és a nyilasok jelentette veszélyre válaszul a Társadalompolitikai Osztályt átalakították Imrédy Béla miniszterelnöksége alatt, ez lett a Miniszterelnökség V. Ügyosztálya,

mely több feladatot is átvett elődjétől. Az ügyosztályt az a Kovrig Béla vezette, aki szociális kérdések terén az egyik legnagyobb szaktekintélynek számított a korszakban. Az ügyosztályon foglalkoztak filmügyekkel, társadalmi egyesületekkel, a társadalmi együttműködést zavaró jelenségekkel, tömegrendezvények szervezésével, gazdasági propagandával. Emellett a „suttogó propaganda” tartozott tevékenységi körükbe, amelyeket a „csak a szóbelileg jelenthető ügyek” közé soroltak, ennek keretében német-, nyilas- és Volksbund-ellenes anyagokat terjesztettek titokban. Az 1940-es évben többször felmerült az Ügyosztály átalakításának a gondolata, esetleg a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alá való beszerzése, de ez utóbbi végül nem történt meg. 1940 novemberében ugyanis újjászervezett formában megalakult a Nemzetpolitikai Szolgálat. Mint ahogy a megszervezésről szóló körlevélben írták „azzal a céllal, hogy a közvéleményben tapasztal nyugtalanságokat, valamint tájékoztatatlanságokat ellensúlyozzák”. Ekkor következett be egy irányváltás, a tevékenység egy része ettől kezdve jobban a nyilvánosság előtt zajlott, ekkor indították el saját lapjukat, az Országépítést is. Kállay Miklós miniszterelnöki kinevezése után nem sokkal tárca nélküli Nemzetvédelmi és Propagandaminiszterré nevezte ki Antal Istvánt. Munkáját segítő a miniszterelnökség Nemzetpolitikai Szolgálatát önálló hivatallá szervezték, így a kormányzati nemzetvédelem 1932 óta először került ki a miniszterelnökség felügyelete alól. A Nemzetvédelmi és Propagandaminiszter Hivatala egyre bővülő apparátussal és feladatkörrel egészen 1944 augusztusáig Antal István felügyelete alatt működött, igaz a német megszállás után látható tevékenységet – a könyvkiadás és a folyóirat kiadást leszámítva – nem igazán végzett. Lakatos Géza miniszterelnöksége alatt Hlatky Endre, a Magyar Rádió műsorigazgatója vette át a Hivatal vezetését, bár érdemi munkára már nem igen maradt ideje. A nyilas hatalomátvételt követően Kassai-Schallmayer Ferenc vette át az apparátus megmaradt részét. A létszámot feltöltötték nyilas párttagokkal, a tervek között szerepelt a

Hivatal minisztériummá szervezése, erre azonban már sem erejük, sem idejük nem maradt a front közeledtével.

A kormányzati nemzetvédelem az ország egész területén működő nemzeti összekötők rendszerét használta az egyik legfontosabb feladata végrehajtására, a társadalommal összefüggő információk beszerzésére és a kormányzati intézkedések lakossággal való megismertetésére. 1940-es dátummal már konkrét jelentéseket lehet találni a levéltárakban, amelyeket a társadalmi kapcsolatok küldtek a Nemzetpolitikai Szolgálatnak. Személyes kapcsolatokon és társadalmi egyesületeken keresztül történt az információ áramlás, mely már meglévő hasonló hálózatokat is használt a célok elérésére. 1941 májusában ezer fölött volt azon egyesületek száma, melyek bekapcsolódtak a munkába, 1942 júniusában Antal István a minisztertanács ülésén 4500 főből álló hálózatról beszélt, amelyek a személyes meggyőzést használták a „lelki és társadalmi egység megteremtésére.” Az egyesületeken keresztül történő munkában fontos szerepet játszottak az előadások – melyekből több százat tartottak országszerte –, valamint a kormányzati nemzetvédelem kiadványainak és szépirodalmi könyveknek az eljuttatása olyan településekre, ahol egyáltalán nem létezett könyvtár.

Az 1942 novemberében tartott lillafüredi író-katona-politikus találkozó három napját a nemzetnevelés, a nemzetvédelem és az írók mindennapi gondoljai témák köré szervezték. A tanácskozás Antal István mellett Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök és Kállay Miklós miniszterelnök aktív részvételével és egyetértésével valósult meg, a Nemzetvédelmi és Propagandaminiszter Hivatala szervezésében. Az esemény szellemiségében követte a nemzetvédelem gyakorlatát, amennyiben úgy értelmezzük, hogy a megjelent írók – akiknek legtöbbje újságíró és folyóiratok szerkesztője is volt – a társadalom felé információt közvetítettek. Melyek voltak a legfontosabb üzenetek? Először is az, hogy a kormányzatnak volt arra „terve”, hogy a szorult helyzetből, vagyis a világháborúból ne vesztesként jöjjön ki a nemzet. Ez a „saját háború” megvívása lett volna a világháború vége

felé, amikor erre lehetőség nyílik – vagyis a visszatért területek megvédelme. Emellett fel akarták készíteni a legrosszabbra is a társadalmat. Kádár Gyula, a VKF 6. osztályának vezetője felhívta a figyelmet egy lehetséges – vagy inkább elkerülhetetlen – megszállásra is. Felszólalásában ugyanakkora esélyt adott annak, hogy Magyarországot német, szovjet vagy angol/amerikai csapatok fogják megszállni, de felhívta a figyelmet, hogy minden esetben magyarnak kell maradni, amely nem csak az íróknak, de a társadalomnak is üzenetértékű volt.

Az 1945 utáni hatalom által hangoztatott érveléssel szemben Lillafüreden nem akarták rábírní az írókat, hogy a világháború melletti propagandát fejtsenek ki. Szombathelyi Ferenc ezt már csak esztétikai okok miatt is elvetette, ugyanis – fejtette ki a vezérezredek – az az író, aki parancsra alkot, soha nem lesz hiteles. A kérdés csupán annyi volt, hogy ne forduljon elő az a helyzet, mint az első világháború alatt, amikor az akkori írói társadalom – hangzott az érvelés – megbontotta a nemzet egységét, azzal, hogy a béke mellett állt ki, ezzel mind a hátszárkban, mind a fronton rontotta a harci morált.

A doktori értekezés végén egy összehasonlító elemzést végeztem a lillafüredi tanácskozás és a második világháború alatti egyéb találkozók között. Ezek voltak az 1942-es első és 1943-as második balatonszárszói, az 1943-as ifjúsági lillafüredi, az 1943-as győri, valamint az 1944-es hódmezővásárhelyi találkozók. Ezek több szállal kötődnek az 1942-es lillafüredi konferenciához, hiszen az ifjúsági lillafüredi találkozót is a Nemzetvédelmi és Propagandaminiszter Hivatala szervezte, az 1943-as győrit az V. Ügyosztály és a Nemzetpolitikai Szolgálat egykori vezetője Kovrig Béla hívta életre. Az 1942-es és 1943-as balatonszárszói találkozó több résztvevője, főbb előadója Lillafüreden is megjelent, míg az 1944-es hódmezővásárhelyi találkozót az a Kristó Nagy István szervezte, aki a Nemzetvédelmi és Propagandaminiszter Hivatalának munkatársa volt.

4. Publikációk és megjelenések a disszertációval, és annak tágabb témakörével kapcsolatban

Publikációk:

A kard és a lant találkozása – az 1942-es lillafüredi tanácskozás. In: *Társadalom térben és időben: Tanulmányok az új- és modernkori Magyarország eszme-, művelődés- és társadalomtörténetéről*, szerk.: Szuly Rita, Kránitz Péter Pál. Magyar Napló, Budapest-Piliscsaba, 2015 (Doktoriskolai konferenciák 2.) 365–375.

Keresztény gondolkodók az 1942-es lillafüredi konferencián. In: *Állam és egyház a modern magyar történelemben*. Szerk. Gulyás Martin. Studia Vincentiana Történelmi- Ismeretterjesztő folyóirat 1/2015, Piliscsaba, 2015. 143–156.

Nemzetnevelés a két világháború közötti Magyarországon. In: *„Múlt nélkül nincs jövő”. Doktorandusz-konferenciák 2019-2020*. Szerk. Bank Barbara, Berek Patrícia, Domján Dániel, J. Újváry Zsuzsanna. Szent István Társulat, Budapest, 2022. 263–271.

Az ellenségkép megváltozott természete. Kristó Nagy István három írása. (Megjelenés előtt).

Válogatott konferenciaelőadások:

A nemzetvédelem fogalma és értelmezései a Horthy-korszakban. Előadás a X. Történettudományi Találkozón, a Vásárhelyi Történelmi Kör szervezésében. Hódmezővásárhely, 2017. augusztus 15.

Az 1942-es lillafüredi konferencia társadalompolitikai összefüggései. Előadás az Életmód–történeti pillanatképek II. konferencián, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet– és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Doktori Iskola szervezésében. Budapest, 2018. január 12.

Az 1939. évi, Szegeden tartott ellenforradalmi ünnepség megszervezése. Előadás a XI. Történettudomány Találkozó alkalmával, a Vásárhelyi Történelmi Kör szervezésében. Hódmezővásárhely, 2018. július 31.

A Magyar Királyi Miniszterelnökség V. Osztályának működése. Előadás a Társadalom– és Életmód–történeti konferencián, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész– és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Doktori Iskola szervezésében. Budapest, 2019. január 24.

Antal István életútja. Előadás a Vásárhelyi Történelmi Kör XII. Történettudomány Találkozóján. Hódmezővásárhely, 2019. július 27.

Nemzetnevelés a nemzetvédelem szolgálatában. Előadás a Vásárhelyi Történelmi Kör XIII. Történettudomány Találkozóján. Hódmezővásárhely, 2020. augusztus 18.

A Nemzetvédelmi és Propagandaminiszter Hivatalához köthető személyek felelőssége vonása 1945 után. Előadás Az 1945 és 1956 közötti magyar Politikai Elítéltek Közössége szakmai tanácskozásán, Budapesten, 2022. szeptember 28-án.